

byggnadsvård

Starrhults gård

Starrhult 1:3, Östra Vingåkers socken, Katrineholms kommun,
Södermanlands län

Antikvarisk medverkan
Reparation av enkelstuga och loftbodar 2003

Eva Wockatz och Hugo Larsson

Starrhults gård

Starrhult 1:3, Östra Vingåkers socken, Katrineholms kommun,
Södermanlands län

Antikvarisk medverkan
Reparation av enkelstuga och loftbodar 2003

Eva Wockatz och Hugo Larsson

Rapport 2012:06

© 2012 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
Landstinget Sörmland
Kultur & Utbildning Sörmland
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@dll.se
www.sorlandsmuseum.se

Författare: Eva Wockatz och Hugo Larsson, antikvarie
Omslagsbild: Östra loftbodens gavel (Slm D12-0279). Foto: Hugo Larsson.
Foto, där ej annat anges: Hugo Larsson, Sörmlands museum
Diarienummer: KUS 02 438

Allmänt kartmaterial: ©Lantmäteriverket. Ärende nr MS2006/01672

Nyköping 2012

Innehåll

INLEDNING	5
Antikvarisk medverkan	5
Översiktlig beskrivning av Starrhults gård	5
Kulturhistoriskt värde	7
Historik med relevans för ärendet	7
Sammanfattning av utförda åtgärder	8
UTFÖRDA ÅTGÄRDER	8
Skadebeskrivning före åtgärder på loftbodarna	8
Skadebeskrivning före åtgärder på enkelstugan	9
Åtgärder på loftbodarna	9
Åtgärder på enkelstugan	14
ANTIKNVARISKA IAKTTAGELSER	15
KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV	
UTFÖRDA ÅTGÄRDER	16
KÄLLFÖRTECKNING	17
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER	17

1 Utdrag ur Gröna kartans blad (GSD) Katrineholm 9G NV Katrineholm med Starrhults gård markerad.

INLEDNING

Under perioden maj - september 2003 har utvändiga arbeten utförts på enkelstugan (före detta gavelsvalehus) och två loftbodar vid Starrhults gård. Fastighetsägarna Kristina och Göran Palm, ansökte om byggnadsvårdsbidrag för renovering av byggnaderna på gården Starrhult i oktober 2001. Länsstyrelsen i Södermanlands län beslutade den 18 november 2002 enligt 5 § förordningen (1993:379) om bidrag till kulturmiljövård, att lämna bidrag till vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse för sökta åtgärder. I enlighet med länsstyrelsens beslut skulle arbetenas utförande och omfattning ske i samråd med antikvarisk kontrollant.

Åtgärdsbehoven redovisades i ett PM upprättat av Sörmlands museum, daterat 2003-02-07, Hugo Larsson. Tidigare rådgivningsprotokoll fanns upprättade av Sörmlands museum, 2001-09-02 och 2001-09-12, Hugo Larsson. Arbetena delades in i 2 etapper. I första etappen åtgärdades enkelstugan och i andra etappen åtgärdades de båda loftbodarna.

Antikvarisk medverkan

Sörmlands museum fick uppdraget att svara för antikvarisk medverkan vid arbetets genomförande. Arbetet har följts genom startmöte/byggmöte, platsbesök, fortlöpande kontakt via telefon och e-post, en antikvarisk delbesiktning för etapp 1 den 26 maj 2003, samt en antikvarisk slutbesiktning den 12 september 2003 för etapp 2.

Översiktlig beskrivning av Starrhults gård

Starrhults gård ligger ca 1.5 mil sydväst om Katrineholm, några kilometer sydväst om Strångsjö. Byggnadsbeståndet utgörs av en mangårdsbyggnad från ca 1915, en ladugårdslänga uppförd 1921, två ålderdomliga loftbodar, en enkelstuga, en kraftigt ombyggd timrad byggnad och ett uthus från sent 1900-tal. Under uthuset ligger en källare bestående av flera tegelmurade tunnvalvda rum.

De två loftbodarna, en i väster och en i öster, bildar tillsammans med mangårdsbyggnaden en gårdsbildning där loftbodarnas baksida utgör avgränsning åt norr.

Loftbodarna

De två loftbodarna är mycket lika varandra i ursprungligt utförande. Båda har oinklädd omålad timmerstomme och knutkedjor. Spår i form av enstaka kvarsittande brädor, samt spikhål och klippspikar finns dock efter en inklädnad av knutarna. Båda har loftgångar mot norr.

1915 var knutarna på loftbodarna oinklädda, se fotografi 2. Båda bodarna har ursprungligen på sedvanligt sätt haft en ingångsdörr på långsidan (under svalgången) med en motsvarande dörr från svalgången till vindsutrymmet. Den västra loftboden har kvar detta utförande. På västra gaveln till västra bodens bottenvåning sitter en trälucka för en okarmad fyrkantig fönsteröppning, se foto 6.

Den östra bodens bottenvåning är sekundärt förändrad genom att dörren under svalen ersatts med ett idag igenspiakat fönster, se foto 5. Ingången sker idag istället från den västra gaveln, se foto 7. På motsatt gavel finns ett fönster, samt en igensättning efter en lucka (ca 0.4 meter upp på fasaden). Invändigt är den östra loftboden lerklinad och plankgolvet är i dåligt skick. Sannolikt har utrymmet använts som

hönshus, där hönorna tagit sig ut via den nu igensatta öppningen på gaveln. Fotografiet från 1915 visar att denna förändring av bottenvåningen skett redan vid denna tid. Gaveldörren är den samma nu som 1915. Dörren förefaller inte vara äldre än sent 1800-tal. Övriga boddörrar kan dock vara ursprungliga. Dessa är försedda med bandgångjärn med bladformig avslutning, samt stocklås. Den östra boden är försedd med årtalsinskriftioner som målats på timret under svalen, sannolikt i samband med åtgärder på byggnaden. Årtalen 1817, 1824 (eller 1874) samt 1945 kan utläsas.

Taken är gissningsvis omlagda under 1940-60-tal. Ett brädtak av kantat virke har använts som undertak till de återanvända enkupiga tegelpannorna. Av fotona från 1915 kan man ana att ett torvtak tidigare legat som underlag för teglet åtminstone på den östra boden. Spår efter infästning av takstolar finns på den västra bodens hammarband vilket antyder att man vid något tillfälle ersatt en ursprunglig åskonstruktion med takstolar, men sedan av någon anledning vid 1900-talets mitt återgått till ett åstak.

Enkelstugan

Enkelstugan med farstu, kammare i väster och kök i öster, är timrad i ett plan. Stommen är klädd med locklistpanel av tidig 1900-talsmodell (oprofilerade lister). På den västra gaveln sitter rester av en äldre lockpanel. Fönsterfoder till köket är tidiga, medan kammarens fönster åt västra gaveln verkar vara förändrad i relativt sen tid. Taket är täckt med enkupigt lertegel på ett undertak av lockbrädor. En hög tegelskorsten med en något utkragad krona är murad på enkelstugans norra takfall. Mot söder är en öppen veranda/farstu belägen.

2 Längst fram syns de båda loftbodarna. Till höger den östra loftboden. År 1915. Fotografi Sörmlands museum, okänd fotograf. (Slm R34-83-4).

Köket som är beläget i det stora rummet är välbevarat. Fönsterfodren är ålderdomliga. Spismurverk med kåpa och järnspis är från sent 1800-tal, bakugnen är inte bevarad. Kammaren har kraftigt ändrat utseende på ytskikt under sent 1900-tal. Kammaren saknar eldstad och förefaller heller aldrig tidigare varit försedd med någon. Ytterdörrar och dörren in till köket ser ut att vara tillverkade ca 1900.

Kulturhistoriskt värde

Gården/bytomten är belägen på ett höjdläge i ett kuperat och välhävdad jordbrukslandskap. Bytomten är närmast omgiven av välhävdade naturbetes/ängsmarker. De befintliga byggnaderna utgör viktiga inslag i denna miljö.

Under arbetet med enkelstugan framkom att byggnaden ursprungligen byggts som ett gavelsvalehus. Detta är därmed ett av länets få kända gavelsvalehus. Loftbodarna förefaller ligga på ursprunglig plats. Även enkelstugan är fortfarande placerad på gamla bytomten. Enkelstugan och de båda loftbodarna besitter ett högt kulturhistoriskt värde.

Gården som helhetsmiljö visar på en historisk kontinuitet som karaktäriserar stora delar av det sörmländska agrara landskapet.

Historik med relevans för ärendet

Starrhult 1/4 mantal utgjorde under 1800-talet ett dagsverkstorp till Claestorp. Då torpet endast omfattade 7 hektar lades det år 1887 samman med huvudgårdens brukade jord. Senare utökades markarealen varvid gården utarrenderades. Det faktum att gården är mantalssatt, samt att den enligt

3 Östra loftboden sedd från norr år 1915. I bakgrunden syns den tidigare timrade föregångaren till ladugården, liksom i bakgrunden den nuvarande och då nyuppförda ladugården. Fotografi Sörmlands museum, okänd fotograf. (Slm R34-83-5).

beskrivningen till häradskartan ca 1900 anges omfatta fem lägenheter, gör att man kan förmoda att det ursprungligen rört sig om en by som under 1800-talet nedgraderats till ett torp.

Tidigare har bytomten dock legat på motsatt sida om loftbodarna. I Sörmlands museums arkiv finns äldre fotografier från år 1915. Av äldre fotografier ser man att båda loftbodarna låg på nuvarande plats och att nuvarande ladugård har haft en timrad föregångare. Man ser också att ett bostadshus, sannolikt en enkelstuga, har legat parallellt med den östra loftboden.

Gården har fungerat som arrendegård fram till år 2000. Nuvarande ägaren har friköpt byggnaderna, samt ängs- och åkermark.

Sammanfattning av utförda åtgärder

- På enkelstugan har taket lagats upp och lagts om. Timmerstommen och panelen har lagats.
- På de båda loftbodarna har taken lagats och lagts om. Vindskivor har bytts ut. Timmerstommarna har lagats, vissa knutar har klätts in.

UTFÖRDA ÅTGÄRDER

Skadebeskrivning före åtgärder på loftbodarna

Marknivån hade tillåtits att höjas vid byggnaden och syllstockarna kom därför bitvis i kontakt med jord. Detta var främst ett problem för den östra boden.

En stor lönn växte på bodarnas baksida, där grenarna hängde ut över taken. Skott från ett äldre syrenbuskage växte tätt in på gaveln till den västra boden.

Båda loftbodarnas timmerstommar var solspruckna och rötickor förekom i relativt stor omfattning åt främst söder och öster. Många av de nedre knutarna på båda bodarna var anfrätta av torröta, till följd av exponering för regn och snö. Knutarna hade bitvis av denna anledning förlorat sin låsande funktion, vilket gjorde att de nedre stockvarven på den östra boden kalvade ut något. Taken läckte på båda loftbodarna. Detta hade föranlett svampangrepp och rötskador på timmer, främst på den östra boden.

Östra bodens norra syll var vriden. Svampangrepp och rötskador på timmer förekom främst på den östra boden. Värst skadade var röstena till svalgångarnas taköverbyggnad, i anslutning mot tak och loftgångens timmer på långsidan. Angrepp fanns även på bjälklaget till själva svalgången, liksom i någon utsträckning på trappan.

Dörren till hönshuset i östra loftbodens västra gavel var delvis dålig och hade ett trasigt gångjärn. Ett igensatt fönster under svalen på den östra boden saknade fönsterbågar.

Skadebeskrivning före åtgärder på enkelstugan

Marknivån var för hög runt enkelstugan, trä var på sina ställen i kontakt med jord. Sly hade växt upp längs norra sidan och västra gaveln på byggnaden. Syllen hade vissa rötskador.

Tegeltaket var i akut behov av omläggning. Enstaka rötskador fanns i hammarbandet åt söder, samt på sidoåsarna. Undertaket hade lokala skador.

Hammarband och stockvarvet under uppvisade partiellt skador på timret. Eftersom takfoten delvis hade ruttnat bort på enkelstugans norra sida, så hade vatten kunnat tränga ner mellan panel och timmerstomme på denna fasad. Vid en besiktning i juli 2002 demonterades panelen på några ställen för att utröna stomskadornas omfattning. Allt timmer öster om norra sidans fönster var rötskadat. Det samma gällde de korta timmerbitarna mellan fönstrets västra sidokarm och knuten till den rumsavskiljande mellanväggen.

Åtgärder på loftbodarna

Syllarna frilades genom att marknivån sänktes något. Syrenbuskarna togs bort och lönnen beskars så att grenarna inte skulle växa ut över taken. Timmerstommarna lagades främst åt söder och öster. Timmerlagningar gjordes på den östra boden, där det fanns svampangrepp och rötskador på timret. Mycket skador fanns på röstena till svalgångarnas taköverbyggnad, där timmer fick bytas ut. Angrepp av svamp fanns även på bjälklaget till själva svalgången, liksom i någon utsträckning på trappan. Dräneringshål och avfasningar gjordes på vissa rötffickor. Knutar som hade förlorat sin låsande funktion lagades upp.

4 *Enkelstugan sedd från sydost. Skador förekom främst på tak och norra långsidan i maj 2003. Bakom östra gaveln ligger köket, storstugan (Slm D12-0280).*

Teglet plockades varsamt ned. Hela tegelpannor lades tillbaka efter lagning av undertaket. Taken lades om, det enkupiga takteglet återanvändes. Skadade tegelpannor kompletterades med äldre taktegel av samma typ. Samtliga vindskivor byttes ut. Vindskivorna utgjordes av två oprofilerade brädor. På äldre fotografier syntes att de undre brädorna tidigare var rundade, samt något bredare i nederkant. På väggen kunde man se spår av vindskivornas äldre profilering, varför denna valdes att rekonstrueras. Nu tillverkades därför jämbreda underbrädor, rundade i nederkant, samt försedda med ett hak i anslutning till rundningen.

På ställen där stommen var mycket väderbiten, med ett stort antal rötffickor som följd, panelades väggen in med okantade kilsågade bräder. Detta utfördes på den västra loftbodens östra gavel, liksom de kutar med mycket nedbrutna knutar men där bärighet fanns. Dessa målningsbehandlades inte utan lämnades att gråna på samma sätt som stommen för övrigt. Där endast enstaka rötffickor förekom lagades timret genom halvsulning och stommen förblev oinklädd. Vissa väggar panelades alltså, samtidigt som andra förblev oinklädda. Skälet till panelning av vägg var att antalet rötffickor var så många att lagning av timret hade gett ett sämre utförande än en traditionellt utförd panel. Även vissa knutar kläddes in för att framöver skydda knutskallarna från ytterligare nedbrytning. Detta utfördes på mycket nedbrutna knutar, men där bärighet fanns kvar. Vid projektets början var dock samtliga knutar och väggar oklädda. Dörren till hönshuset lagades och det trasiga gångjärnet smiddes ihop. Nya fönsterbågar tillverkades till det igensatta fönstret under svalen på den östra boden. Bågarna passades in i befintliga karmar. Val av gångjärn anpassades efter befintliga beslag på karm, vilka användes. Bågarnas utformning anpassades efter utförande av befintliga bågar på gavelfönstret till samma bod.

5 Loftbodarna sedda från nordost. Närmast östra boden och längst bort västra boden i september 2003 (Slm D12-0281).

6 *Löftbodarna sedda från nordväst under pågående arbete i september 2003. Närmast västra boden (Slm D12-0282).*

7 *Östra löftboden sedd från norr i september 2003 (Slm D12-0279).*

8 Östra loftboden sedd från sydväst i september 2003 (Slm D12-0283).

9 Västra loftboden sedd från nordost i september 2003 (Slm D12-0284).

10 Timmerman Björn Björkqvist lagar loftgångens nordöstra knut på västra loftboden (Slm D12-0285).

11 Dörren i östra loftbodens västra gavel. Övre delen lagades i med nytt virke (Slm D12-0286).

12 Detalj av östra loftbodens lagade knut. Knutkedjan bakom har klätts in (Slm D12-0287).

13 Detalj av loftbodens äldre gångjärn (Slm D12-0288).

Åtgärder på enkelstugan

Skadorna på taket var i juli 2002 akuta och i avvaktan på länsstyrelsens beslut om eventuella byggnadsvårdsbidrag, plockade fastighetsägaren ner teglet från taket och ersatte det tillfälligt med korrugerad takplåt. Det nedplockade takteglet förvarades hos fastighetsägaren, tills dess att tegeltaket lades tillbaka 2003.

Marknivån sänktes något runt byggnaden. Sly på baksidan och västra gaveln avverkades.

Timmerlagningsarbeten utfördes på bakre långsidan (norr), samt östra gaveln. Rötskadad syll lagades. Allt timmer öster om norra fasadens fönster plockades ner och ersattes med nytt. Det samma gällde de korta timmerbitarna mellan norra fönstrets västra sidokarm och knuten till den rumsavskiljande mellanväggen. Timmer ovan och under det senare partiet sparades och skarvades med nytt trä. Hammarband åt söder samt i sidoåsarna och stockvarvet under det åtgärdades genom utbyte av timmer. Panelen på norra långsidan och östra gaveln lagades och kompletterades.

Taket sågs över och underlagstaket förnyades till stor del. Norra sidoåsen byttes ut helt. Merparten av takbrädorna i underlagstaket byttes ut. Taket lades om och kompletterades med begagnade enkupiga lertegelpannor. Nocken täcktes som tidigare genom att takteglet i den översta raden på det ena takfallet skjuter över kanten på det andra takfallet. Vindskivorna byttes ut.

Verandan åtgärdades ej.

14 *Timmerstommen öster om norra fasadens fönster var i mycket dåligt skick (Slm D12-0289).*

ANTI-KVARISKA IAKTTAGELSER

I samband med paneldemonteringen 2002 på enkelstugan upptäcktes att västra gaveln ursprungligen hade varit öppen mellan syllen och tre stockvarv under väggbandet. Hörnstolpar stöttade sannolikt konstruktionen. Bland annat avsaknaden av mossränna i underkanten på det understa av de övre stockvarven, tydde på att håltagningen var ursprunglig, dock okänt vilken funktion konstruktionen hade haft. Det borde röra sig om ett gavelsvalehus, d v s att västra gaveln tidigare varit utkragad och vilat på hörnstolpar. Byggnaden bör då ursprungligen ha haft en ekonomifunktion.

Panelen på enkelstugan utgjordes åt tre vädersträck av locklistpanel, där locklisten var fyrkantsågad och saknade profilhyvling. Panelen var spikad med handsmidd spik. Västra gaveln som hörde till gavelsvalsdelen saknade panel på det timrade röstet, men var under gavelröstet försedd med en vankantad kilsågad lockpanel, spikad på regler med handsmidd spik. Lockpanelen såg ut att vara äldre än locklistpanelen. Eftersom båda var spikade med handsmidd spik kan man med sannolikhet datera respektive panel till 1800-talet. Timmerstommen var grånad under panelen, vilket indikerar att den stått opanelad och omålad innan nuvarande panel sattes på. Enkelstugan hade överskjutande tegel inock, vilket enligt äldre fotografier har förekommit sedan 1915 och som även är en lokal företeelse.

Gavelsvalsens yta på enkelstugan omfattade den nuvarande enkelstugans farstu och oinredda kammare innanför farstun. Ingångsdörrens snickerier tydde på en tillkomsttid runt sekelskiftet 1900. Möjligen kan detta utgöra en ungefärlig tidpunkt för förändringen av byggnaden (ombyggnad till enkelstuga). Sannolikt tillkom nuvarande locklistpanel i samband med att ursprungsbyggnaden (som då troligen bestod av ett oinrett rum och en gavelsvale) byggdes om till en enkelstuga med bostadsfunktion.

15 Enkelstugans norra långsida efter lagningar, maj 2003 (Slm D12-0290).

KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV UTFÖRDA ÅTGÄRDER

Utförda arbeten har inneburit att de två loftbodarna och enkelstugan har setts över och att de mest akuta åtgärderna med avseende på taklag och stommar har reparerats. Arbeten har utförts med traditionella metoder och av hantverkare med sakkunskap inom äldre byggnadsteknik.

En stor poäng med projektet var att det tidiga gavelsvalehuset ”upptäcktes”, få kända finns i länet.

Reparationerna av de två loftbodarna och enkelstugan vid Starrhults gård har utförts med antikvarisk medverkan och i samråd i enlighet med Länsstyrelsens beslut, daterat den 18 november 2011.

16 *Enkelstugan sedd från sydväst. Västra gaveln har tidigare varit utkragad och vilat på träpelare. Det synliga timrade gavelröset är alltså ursprungligt och panelen är uppsatt senare. Observera de ursprungliga syllstockarna som också syns, september 2003 (Slm D12-0291).*

Källförteckning

Arkiv

Lantmäteriet, Gävle

Lantmäterimyndighetens arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv

Sörmlands museums arkiv, Nyköping

Litteratur

Sigurd Erixon, Svensk byggnadskultur, studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia, Stockholm 1947.

Administrativa uppgifter

Fastighetsuppgifter

Objekt: Starrhults gård

Kommun: Katrineholms kn

Fastighetsbeteckning: Starrhult 1:3

Socken: Östra Vingåkers sn

Län: Södermanland

Författningsskydd

Plan- och bygglagen, Lag (2010:900)

Plan- och bygglagen (PBL) innehåller bestämmelser om planläggning av mark och vatten och om byggande. Enligt 8 kap. i Plan- och Bygglagen, 13§ och 14§ får en byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte förvanskas. Ett byggnadsverk skall hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt. Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras. Enligt 8 kap. 17§ skall ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Projektrelaterad information

Fastighetsägare och beställare: Kristina och Göran Palm, Starrnäs

Entreprenör: Timmerman Björn Björkqvist, Nyköping

Antikvarisk medverkan: Hugo Larsson, Sörmlands museum, Box 314, 611 26 Nyköping

Använda produkter

Återanvänt timmer, kilsågade brädor mm.

Övriga uppgifter

Länsstyrelsen i Södermanlands län, beslut 2002-11-18, dnr 434-11332-2001

Sörmlands museum, dnr KUS02 438

Dokumentationsmaterial

Dokumentationsmaterial i form av arbetsmaterial och fotografier förvaras i Sörmlands museums arkiv, Nyköping.